

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Menselijke waardigheid als opgave

De gedachte van de individuele waardigheid van elke mens is kenmerkend voor het moderne liberale denken. Maar ze is minstens evenzeer geworteld in de joodse en christelijke traditie. De vraag is of die religieuze achtergrond kan helpen om iets te begrijpen van een paradoxaal kenmerk van die menselijke waardigheid, en wat dat vervolgens voor opdracht inhoudt voor de christendemocratie.

door *Paul van Tongeren*

De auteur is hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen en aan de Katholieke Universiteit Leuven.¹

DE ('INHERENTE') MENSELIJKE WAARDIGHEID wordt in diverse preambules van moderne mensenrechtenverklaringen aangeduid als grondslag van de verder gespecificeerde rechten. De menselijke waardigheid wordt beschouwd als een ondeelbare en universele waarde, die onschendbaar is. Tegelijkertijd wordt diezelfde menselijke waardigheid op veel plaatsen in de wereld regelmatig met voeten getreden. Wanneer mensen worden vermoord, gemarteld, onderdrukt of verhandeld is toch evident sprake van

De menselijke waardigheid is blijkbaar niet alleen onschendbaar maar ook voortdurend geschonden

een schending van die waardigheid en van de daarin gefundeerde rechten. Als Europa mensen uit andere delen van de wereld buitensluit en buiten houdt, kan dat misschien begrijpelijk zijn vanuit allerlei Europese en langetermijnbelangen, maar een voorbeeld van het respecteren van de waardigheid van de vluchteling is het in ieder geval niet. De menselijke waardigheid is blijkbaar niet alleen onschendbaar maar ook voortdurend geschonden.

Nu is het kenmerkend voor ‘verklaringen’ en ‘handvesten’ dat zij normatief spreken. De menselijke waardigheid zou niet geschonden *mogen* worden. *Feitelijke* schendingen vormen daarmee weliswaar een praktische, maar geen logische tegenspraak. Toch neemt dat niet weg dat het vreemd blijft dat iets wat zo fundamenteel is, tegelijk zo gemakkelijk miskend kan worden.

SECULIERE ‘FUNDERING’?

Sommigen zien de formulering van de Universele Verklaring uit 1948 als een enorme stap vooruit op vroegere verklaringen, zoals bijvoorbeeld de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring uit 1776, volgens welke nog gold dat de ‘onvervreembare rechten’ van de mensen hun ‘door hun Schepper’ waren verleend.² Met de zelfbewuste verklaring door de Verenigde Naties zouden die rechten eindelijk niet langer hun kracht hoeven ontlenen aan een ongrijpbare wil van God, en daardoor zouden ze steviger staan dan voorheen.

De filosofisch sterkste seculiere uitleg van deze menselijke waardigheid is waarschijnlijk door Kant gegeven. Hij betoogt dat de mens onaantastbare rechten heeft op grond van zijn redelijkheid. Elke fundering van rechten of regels maakt gebruik van de redelijkheid (we willen immers rationele argumenten). De redelijkheid zelf kan niet op iets anders worden gefundeerd dan op die redelijkheid zelf. Maar dat betekent dan ook dat geen enkel motief dat tegen de redelijkheid ingaat, ooit geldig kan zijn. En als dat zo is, dan is de redelijkheid onaantastbaar. En dus is de mens, als redelijk wezen, onaantastbaar, is hij ‘doel op zichzelf’ en heeft hij niet slechts een (altijd vergelijkbare en dus relatieve) waarde, maar een absolute ‘waardigheid’.

Het belang van zo’n seculiere ‘fundering’ van de menselijke waardigheid zal duidelijk zijn. Wat waardigheid heeft, moet gerespecteerd worden. Maar zolang de morele eis tot eerbiediging van de menselijke waardigheid en de rechten die erop gegrond zijn, zelf gefundeerd is in de wil van een ander, is die eis heteronoom. Ook als die ander God is, blijft de wet die Hij uitvaardigt gebaseerd op de eerdere verplichting: Hem te gehoorzamen. Zo’n wet blijft zodoende geconditioneerd of hypothetisch: als je aan God wilt of moet gehoorzamen, zul je ook zijn wetten moeten naleven. Maar daarmee heeft die wet geen geldingskracht meer voor degenen voor wie die conditie niet opgaat. ‘Als God dood is, is alles geoorloofd’, zei Iwan Karamazov in de roman van Dostojevski. Als er geen God is, is er ook geen moraal meer – voor zover de moraal namelijk slechts als wet van God zou bestaan. God als fundering van de moraal is – dat laat Nietzsche zeer

scherp zien – uiteindelijk een ondergraving van die moraal. Moeten we dus inderdaad vaststellen dat de menselijke waardigheid door een religieuze fundering eerder bedreigd dan beschermd zou worden?

RELIGIEUZE UITLEG

Ik denk dat een dergelijke interpretatie van een beroep op God onrecht doet aan de wijsheid van de religieuze traditie. Als er al mensen zijn die menen dat God als een heerser toezicht houdt op de naleving van het gebod waarmee Hij heeft bepaald dat de mens een waardigheid heeft en dat die niet geschonden mag worden, dan zullen ze daar toch nauwelijks iets mee opschieten. De schendingen worden er niet minder om, en de maatregelen van deze Heerser lijken zich op z'n vroegst pas in een onbestemd *eschaton* te openbaren.

Maar waarschijnlijk is dit ook helemaal niet wat de vermeende godsdienstige 'fundering' van de menselijke waardigheid bedoelt te zeggen. 'Vermeende' fundering, omdat er mijns inziens van een *fundering* eigenlijk geen sprake is, maar eerder van een religieuze *uitleg* van een grondeloos gegeven. Hoewel die uitleg geen fundament levert, kan ze wel degelijk steun bieden voor degene die de menselijke waardigheid wil bevestigen en voor wie iets meer wil begrijpen van de kwetsbaarheid van deze 'onaantastbare grondslag'.

We vinden de basis voor die religieuze uitleg in het eerste scheppingsverhaal, helemaal aan het begin van de Bijbel. In tegenstelling tot het tweede scheppingsverhaal (Genesis 2) wordt de mens in het eerste verhaal (Gen. 1) meteen helemaal gemaakt, en wel als Gods evenbeeld. Dat de mens zo'n onaantastbare waardigheid heeft, komt niet voort uit het feit dat hij geschapen is (dat zijn de andere schepselen immers ook), maar uit het feit dat hij naar het beeld van God geschapen is. De naam van God staat immers voor dat wat boven alle vergelijking is verheven. En als de mens geschapen is naar het evenbeeld van die onvergelykbare en dus absolute waarde, dan zal hij ook zelf daar iets van hebben.

Opnieuw: dit is geen filosofische fundering, maar element van een uitleg. De vraag is niet of we met behulp van een verhaal uit een religieuze traditie een empirisch bewijs kunnen vinden voor de waardigheid van de mens. In plaats daarvan gaat het erom te leren begrijpen wat zij destijds en wij nu eigenlijk bedoel(d)en met die zelfverklaarde waardigheid. We hebben immers vastgesteld dat het helemaal niet gemakkelijk is om te zeggen wat we eigenlijk bedoelen met die overtuiging dat de menselijke waardigheid onaantastbaar is en grondslag van alle rechten die aan mensen toekomen. De ferme toon waarop we verklaren dat dat zo is, neemt de on-

zekerheid niet weg over wat dat eigenlijk betekent. Het lijkt dus geenszins overbodig onze eigen overtuiging een beetje uit te leggen.

Als we zodoende proberen onszelf aan onszelf uit te leggen, zullen we dat onvermijdelijk moeten doen in gesprek met de traditie waarin we staan. Er zijn vele gesprekspartners in dit gesprek dat de menselijke cultuur is. Eén daarvan, en alleen al door de vele eeuwen gedurende welke hij heeft meegesproken een heel belangrijke, is de Bijbel, het basisboek van het Joodse en christelijke monotheïsme. Laten we daarom proberen te luisteren naar wat zich te verstaan geeft in dit oerverhaal van onze traditie, dat ook de grondslag vormt voor de christendemocratie.³

Dat de mens naar Gods evenbeeld geschapen is, is geen bijkomend element in het verhaal. Het staat er maar liefst vier keer achter elkaar, en het wordt bovendien nog geaccentueerd en toegelicht. Terwijl de eerdere schepselen allemaal ‘naar hun eigen aard’ gemaakt worden, wordt de mens geschapen niet ‘naar zijn eigen soort’, maar ‘naar ons beeld’, ‘op ons gelijkend’, waarbij dat ‘ons’ op God slaat.⁴ Na de eerste twee vermeldingen van het evenbeeldkarakter (Gen. 1:26) staat dat de mensen ‘heerschappij moeten voeren over’ de rest van de geschapen natuur, en na de tweede twee vermeldingen (Gen. 1:27) staat dat de mensen als mannelijk en vrouwelijk werden geschapen. We mogen vermoeden dat de Godgelijkenis iets te maken heeft met de taak van de mens, en vooral met dit meervoud waarin mensen geschapen zijn, en dat beide iets te maken hebben met hun waardigheid.

WAARDIGHEID ALS OPGAVE

Het is opvallend dat de vermelding van het voornemen van God om mensen te maken die op hem lijken, onmiddellijk wordt gevolgd door de opdracht die de mensen meekrijgen. Ze ‘moeten heerschappij voeren over de vissen van de zee en de vogels van de hemel, over het vee, over de hele aarde en over alles wat daarop rondkruipt’. En als God die mensen (‘als zijn evenbeeld, als evenbeeld van God’) gemaakt heeft, volgt onmiddellijk zijn zegen en opnieuw die opdracht. ‘Godgelijkend zijn’ impliceert dus ‘heersen over de aarde’. Dat is inderdaad niet zo vreemd: voor de gelovige is God de Heer van de wereld, dus zal zijn evenbeeld dat dan ook wel zijn.

Misschien mag dit worden verbonden met een ander begrip uit dezelfde traditie, die immers de schepping heeft begrepen als niet slechts een eenmalige daad ‘in het begin’ en *ex nihilo*, maar tevens als een *creatio continua*: een voortdurende voortbrenging en verzorging. Die verzorging of dat beheer zou dan blijkens dit verhaal (minstens mede) aan de mensen zijn uitbesteed of gedelegeerd. Het rentmeesterschap, waarnaar de christende-

mocratie graag verwijst in verband met haar milieubeleid, heeft dus alles te maken met de menselijke waardigheid. Die waardigheid gaat terug op hetzelfde als datgene waardoor mensen als rentmeesters de verantwoordelijkheid hebben om te zorgen voor de hun gegeven aarde en alles wat erop leeft.

Er zijn tegenwoordig stemmen die de notie ‘menselijke waardigheid’, en zeker de kantiaanse uitleg ervan, problematiseren omdat deze ‘een enorme kloof tussen de mens en de rest van de natuur’ zou slaan.⁵ In plaats van op die discussie verder in te gaan, wil ik er hier slechts op wijzen dat het Bijbelverhaal de waardigheid van de mens verbindt aan de opdracht om te zorgen voor de aarde. Dat betekent dat de waardigheid niet in competitie staat met het welzijn van de overige natuur, maar juist in dienst daarvan. We kunnen daaruit zelfs de conclusie trekken dat die menselijke waardigheid slechts bestaat in de mate waarin ze wordt waargemaakt, dat wil zeggen: in de mate waarin die zorgtaak metterdaad wordt opgenomen.

De waardigheid van de mens is geen vrijbrief voor een ongeremde exploitatie van de natuur

De waardigheid van de mens is geen vrijbrief voor een ongeremde exploitatie van de natuur, maar een opdracht om voor haar te zorgen. Tot op zekere hoogte (want de plaats van de mens is geen oorspronkelijke, maar een afgeleide) kan men dit antropocentrisch noemen; maar dit

antropocentrisme is dan geenszins een hindernis voor een verantwoorde omgang met ons natuurlijk milieu. Integendeel: het is juist de keerzijde van een verantwoordelijkheid. De religieuze uitleg van het principe van menselijke waardigheid geeft dus een grotere betekenis aan dat principe doordat het de strekking ervan uitbreidt tot de opdracht die aan de mens als medeschepper is gegeven. Een christendemocratische politicus die de voorrang geeft aan economisch nut boven zorg voor de schepping doet niet alleen afbreuk aan het milieu, maar ook aan de menselijke waardigheid en de opdracht die daarmee gegeven is.

RELATIONALITEIT

Belangrijker nog is het tweede element dat we vonden in het scheppingsverhaal: als evenbeeld van God verschijnt niet ‘de mens’ in enkelvoud, maar de mens als ‘man en vrouw’. Zowel in vers 26 als 27 is (in de nieuwe Bijbelvertaling van 2004) uitdrukkelijk sprake van ‘mensen’ in meervoud; het gaat hier niet om ‘de mens’ (laat staan: de man, dat wil zeggen één soort van mens), maar om *mensen*. Weliswaar gebruikt het Hebreeuws hier geen

meervoud, maar exegeten noemen de vertaling verantwoord door de wijze waarop de tekst bij de persoonlijke voornaamwoorden speelt met enkel- en meervoud.⁶ Hoe moeten we dat verstaan? Hoe kunnen mensen in meervoud het evenbeeld van God zijn? Is de God van het *monothéisme* niet de enkelvoudigheid bij uitstek?

Binnen de Joodse traditie kan dit wellicht enigzins worden uitgelegd in termen van het volk en het verbond. In de christelijke uitleg van God zal die uitleg van het meervoud geradicaliseerd worden tot de stelling dat elke mens (en niet alleen de leden van het volk) altijd al (en niet pas door de uitverkiezing van het verbond) met anderen verbonden is. Dat gebeurt door de stelling van de schepping van de mens naar het beeld van God te verbinden met de leer van de triniteit.

Augustinus was een van de eersten om een theologie van de drie-ene God uit te werken en hij onderzoekt die trinitaire gelijkenis uitgebreid in een indrukwekkende zoektocht die zich over vele jaren uitstrekte.⁷ Augustinus gebruikt daarbij zijn inzichten in de psychologie van de mens om iets te begrijpen van de aard van God en het mysterie van de drie-eenheid. Door 'de menselijke geest zo goed mogelijk te onderzoeken' hoopt Augustinus 'een antwoord te krijgen' op zijn vraag omtrent de aard van God.⁸ Hij vindt dat antwoord uiteindelijk in de zelfkennis van de menselijke ziel of geest. Als de ziel zichzelf kent, is zij tegelijk kenner en gekende, en de betrekking van de een op de ander. Zij is dus zowel drie als één. Augustinus herkent die drie-eenheid in de drieslag van herinnering, inzicht en wil in de menselijke geest, die zodoende volgens Augustinus een beeld vormt van de drie-ene God.⁹

Maar we kunnen ook de omgekeerde weg gaan: in plaats van via de psychologie op te stijgen naar de kennis van God, kunnen we via de wijze waarop de Godservaring zich heeft uitgedrukt in het mysterie van de Drievuldigheid, iets proberen te achterhalen omtrent de mens, in de hoop daarmee iets meer te begrijpen van de mogelijke betekenis van die problematische menselijke waardigheid. Wat ik zou willen suggereren is dat het feit dat mensen beeld van God zijn, betekent dat ze altijd al in relaties met anderen verweven zijn.

Augustinus legt er de nadruk op dat God weliswaar Vader, Zoon en Geest is, maar niet zo dat hij pas Vader werd toen hij een Zoon kreeg, zodat de Geest, die onder meer betrekking heeft op de relatie tussen Vader en Zoon, er ook pas vanaf een zeker moment zou zijn. God was altijd al trinitair, en dus altijd al Vader en Zoon en Geest. De (metaforische) termen 'vader', 'zoon' en 'geest' worden gebruikt om iets duidelijk te maken over de relationele aard van God. Vader-zijn is namelijk iets wat je niet op je eentje kunt. Je bent vader in relatie tot het kind dat je 'hebt', je bent kind door en

in relatie tot je ouders. Zelfs God kan niet Vader zijn zonder een Zoon. En ‘Geest’ is een naam voor de relatie tussen beiden. Als de mens vervolgens geschapen is naar het beeld van deze relationele God, wil dat zeggen dat ook de mens een door en door relationeel wezen is. Maar het beeld is geen exacte kopie. Terwijl God de relaties in zichzelf heeft, heeft de mens ze alleen maar met anderen. Vandaar dat een relationele God, die de mens naar zijn beeld schept, niet één mens, maar mensen in meervoud heeft geschapen. Niet alleen staan mensen altijd al in een relatie tot hun schepper, maar ook staan ze – als beeld van die schepper – altijd al in relatie tot elkaar.

WAARDIGHEID IN AFHANKELIJKHEID

Wat betekent dit nu voor de waardigheid van de mens en voor de taak van een christendemocratische politiek? We hebben gezien dat de menselijke waardigheid niet op de eerste plaats de grond is voor een claim naar anderen,

*De menselijke waardigheid
is niet primair een
onaantastbaar gegeven,
maar eerder een opgave*

maar een herinnering aan een taak van die mens zelf. Zij is niet primair een onaantastbaar gegeven, maar eerder een opgave; geen onschokbaar fundament, maar een gemakkelijk vergeten of verwaarloosde opdracht. We hebben vervolgens gezien dat mensen juist als

relationele wezens die waardigheid ‘hebben’ die hen boven de rest van de schepping verheft, die hun taken, verantwoordelijkheden en rechten geeft, en die andere mensen en staten verplicht om hen te respecteren en hen tot de uitvoering van die taken in staat te stellen en aan te sporen.

De relaties waar het dan om gaat zijn te onderscheiden, maar nooit te scheiden van functionele relaties, zoals die tussen bestuurder en bestuurdde, leraar en leerling. In die functionele relaties gaat het om de effectiviteit waarmee de functie wordt uitgevoerd. Maar in die andere, ‘personele’ relaties gaat het om erkenning en liefdevolle zorg. Mensen hebben een waardigheid als de opdracht om elkaar met aandacht en liefde de waardigheid te geven die hen kenmerkt. Functionele relaties beantwoorden alleen aan de opgave die onze menselijke waardigheid ons stelt, als en in zoverre ze ook van die personele relaties getuigen.

Een christendemocratische partij die deze opdracht serieus wil nemen, zal ten aanzien van al haar voorstellen moeten kunnen uitleggen hoe die aan alle betrokken of getroffen mensen als persoon erkenning en zorg bieden. Een asielbeleid dat zich alleen rechtvaardigt met een beroep op regels en op het welzijn van de ‘eigen’ bevolking schiet onder dit oogpunt schromelijk tekort.

Dit is geen ‘gemakkelijke kritiek’. Als de waardigheid van de mens in dubbele zin een opdracht inhoudt, en als we in de uitvoering van die opdracht bovendien op elkaar aangewezen zijn, kan het nauwelijks verbazen dat het moeilijk zal zijn die opdracht uit te voeren. Onze waardigheid zal, hoe onaantastbaar ook verklaard, in feite steeds een zeer kwetsbare gestalte zijn. Een christendemocratische politiek heeft precies hier een grote taak te vervullen: door die waardigheid als opdracht op te vatten en serieus te nemen, voorkomt ze dat het contrast tussen de absolute eis en schendingen ervan in de realiteit leidt tot een houding van nihilisme of scepsis. Alleen wie serieus werk maakt van zijn opdracht, mag hopen dat de rest hem gegeven wordt.

Noten

- 1 Deze bijdrage is een bewerking van een artikel uit het boek *Publieke gerechtigheid. Over geloof en ethiek in politiek en maatschappij. Opstellen ter nagedachtenis aan Kees Klop (1947-2007)*. Budel: Uitgeverij Damon, 2007. Kees Klop was bijzonder hoogleraar politieke ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen en werkte van 1978 tot 2001 op het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, vanaf 1984 als plaatsvervangend directeur.
- 2 P.B. Cliteur en R.G.T. van Wissen, ‘De menselijke waardigheid als grondslag voor mensenrechten. Een beschouwing over het werk van Kant en Schopenhauer in relatie tot de filosofische reflectie over mensenrechten’, in: G.A. van der List (red.), *De rechten van de mens. Liberale beschouwingen*. Den Haag: Telderstichting, 1998, pp. 25-42, hier p. 25. www.liberales.be/bestanden/cliteurwaardig.pdf.
- 3 Zie CDA, *Program van uitgangspunten*. Den Haag, 1993, pp. 19-36.
- 4 Vgl. Ellen van Wolde, ‘Twee beginnen: Genesis 1 en Johannes 1’, in: *Schrift 40* (2008), nr. 1, pp. 8-12, hier p. 9.
- 5 Vgl. Cliteur & Van Wissen 1998, p. 32.
- 6 Met dank aan mw. dr. Annemarieke van der Woude.
- 7 Vgl. de inleiding door T.J. van Bavel in Augustinus van Hippo, *Over de Drie-eenheid* (ingeleid en vertaald door T.J. van Bavel). Leuven: Peeters, 2005, p. 16.
- 8 Vgl. Augustinus 2005, Boek X.12, p. 259.
- 9 Vgl. Augustinus 2005, Boek X.